

Date: 13th June-2026

**NUTQ TOVUSHLARI ARTIKULYATSIYASI VA AKUSTIK
XUSUSIYATLARINING SHAKLLANISHIDA RINOLALIYANING O‘RNI
HAMDA TA’SIRI**

Musayeva Nargiza Sayfullayevna

Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti Maxsus

peadogika kafedrası, PhD v/b professor

Mirkomilova Sa’diya Zarif qizi

803-SPD talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolalarda nutq rivojlanishidagi logopedik muammolarning asosiy sabablari, jumladan, genetik, nevrologik, psixologik va ijtimoiy-muhit omillari tahlil qilinadi. Shuningdek, nutq buzilishlarini erta aniqlash, profilaktika qilish va logopedik korreksiya usullari yoritiladi. Maqola mutaxassislar, tadqiqotchilar va ota-onalar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: nutq buzilishlari, logopediya, bolalar nutqi, genetik omillar, nevrologik omillar, korreksiya..

Nutq insonning eng muhim ijtimoiy va biologik funksiyalaridan biri bo‘lib, u nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki tafakkur, bilish jarayonlari, hissiy tajriba hamda shaxs shakllanishining asosiy komponenti sifatida namoyon bo‘ladi. Bolalik davrida nutqning shakllanishi markaziy asab tizimining murakkab funksional integratsiyasi, sensor-motor tizimlarining muvofiqlashgan faoliyati hamda ijtimoiy muhit bilan faol o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Ayniqsa, hayotning ilk 5 yili davomida nutq faoliyatining rivojlanishi bolaning intellektual salohiyati, hissiy-irodaviy holati va ijtimoiy adaptatsiyasi uchun muhim poydevor yaratadi.

Respublikamizda so‘nggi yillarda ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, barkamol avlodni voyaga yetkazish hamda alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalarni qo‘llab-quvvatlashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, nutqida og‘ir nuqsonlari bo‘lgan bolalarni maktabga tayyorlashning me’yoriy-huquqiy asoslarini yaratish va inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan. “Maktabgacha ta’lim tizimida ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish” vazifasi doirasida maktabgacha ta’lim jarayonlarini ilmiy asoslangan yondashuvlar asosida takomillashtirishga keng imkoniyatlar yaratilmoqda.

Shuningdek, 2022/2023-o‘quv yillarida 6 yoshli bolalarni maktabgacha tayyorlov tizimi bilan qamrab olish darajasini 90 foizga, 2024/2025-o‘quv yili yakunigacha esa 100 foizga yetkazish rejalashtirilgan bo‘lib, bu nutq nuqsoniga ega bolalarni erta aniqlash va ularga logopedik yordam ko‘rsatish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar, jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 1-dekabrda PF–5270-son Farmoni, 2019-yil 8-maydagi PQ–3955-son qarori, 2020-yil 13-oktyabrda PQ–4860-son qarori hamda

Date: 13th June-2026

Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabrdagi 638-son qarori ushbu sohada huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur me'yoriy hujjatlar nutq buzilishlariga ega bolalar, xususan rinolaliya holatlarida nutq tovushlarining artikulyatsion va akustik xususiyatlarini shakllantirish hamda korreksion-logopedik ishlarni samarali tashkil etish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Rinolaliya sharoitida nutq tovushlarining buzilishi muammosi dolzarb bo'lib, uni erta tashxislash va kompleks yondashuv asosida korreksiya qilish ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda bolalarda nutq rivojlanishidagi buzilishlar sonining ortib borayotganligi kuzatilmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (SST) ma'lumotlariga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalarning 5–8 foizida turli darajadagi nutq nuqsonlari qayd etilgan bo'lib, ularning aksariyati erta tashxis qo'yish va maqsadli reabilitatsion choralarni amalga oshirish orqali to'liq yoki qisman bartaraf etilishi mumkin.

Nutq nuqsonlarini bartaraf etishda bolalar bilan individual va guruhli logopedik mashg'ulotlar tashkil etiladi. Individual mashg'ulotlar jarayonida nafaqat nutq nuqsonlarini korreksiya qilish, balki bolalarning xotira turlarini rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratiladi. Chunki nutq kamchiliklarini bartaraf etish jarayonida bolaning berilgan topshiriqlarni eslab qolishi va amaliyotda qo'llay olishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Logoped mashg'ulotlarni tashkil etishda bolalarning individual-psixologik xususiyatlari, yosh va rivojlanish darajasini hisobga oladi. Mashg'ulotlar bolalarning bilish jarayonlarini faollashtirish hamda nutq faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Logopediya fanining o'rganish obyekti tug'ma yoki orttirilgan nutq nuqsonlariga ega bo'lgan bolalar hisoblanadi. Mazkur fan nutq buzilishlarining kelib chiqish sabablari, namoyon bo'lish xususiyatlari, diagnostikasi hamda korreksion-pedagogik yordam ko'rsatish usullarini o'rganadi. Logopsixologiya esa logopediyaning uzviy tarkibiy yo'nalishi sifatida nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarning psixik rivojlanish xususiyatlarini o'rganish va ularga psixokorreksion yordam ko'rsatish jarayonini qamrab oladi. Ushbu fan nutq buzilishlarining bilish jarayonlari, emotsional-irodaviy soha hamda shaxs rivojlanishiga ta'sirini kompleks tarzda tadqiq etishga yo'naltirilgan.

Nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarda fonematik idrokning buzilishi keng tarqalgan holatlardan biri hisoblanadi. Bunday holatda nutq-eshitish va nutq-harakat analizatorlari o'rtasidagi funksional bog'liqlikning yetarli darajada shakllanmaganligi kuzatiladi. Xususan, rinolaliya holatlarida nutq-harakat analizatori faoliyatining buzilishi tovushlarni eshitish orqali idrok etish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Natijada, nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarda fonemalarni farqlash va tovushlarni aniq ajratishda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bu esa nutqning fonetik-fonematik tomonining rivojlanishiga salbiy ta'sir etib, ikkilamchi nuqsonlar shakllanishiga sabab bo'ladi. Artikulyatsion apparat tuzilishi va faoliyatidagi kamchiliklar natijasida tovushlar talaffuzida buzilishlar, tovushlarning almashtirilishi hamda noto'g'ri qo'llanilishi kuzatiladi. Shu sababli fonematik idrokning to'laqonli shakllanishi qiyinlashadi va nutq rivojlanishida qo'shimcha murakkabliklar yuzaga keladi.

Date: 13th June-2026

Shu bilan birga, ayrim hollarda nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalar ayrim fonemalarni eshitish orqali to'g'ri farqlay olishlari va ularni talaffuz qilishda sezilarli qiyinchiliklarga duch kelmasliklari ham mumkin. Bu holat nutq buzilishlarining individual xususiyatlari hamda ularning namoyon bo'lish darajasi bilan izohlanadi.

Ba'zi hollarda nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalar ayrim tovushlarni eshitish orqali to'g'ri ajrata olishlari va ularni talaffuz qilishda sezilarli qiyinchiliklarga duch kelmasliklari mumkin. Biroq nutq buzilishlarining ayrim turlari, xususan rinolaliya, bolalar nutqining fonetik va rezonans xususiyatlariga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan murakkab logopedik muammolardan biri hisoblanadi.

Rinolaliya (lotincha *rhinos* – burun, *lalia* – nutq) nutq apparatining anatomik va fiziologik nuqsonlari natijasida yuzaga keladigan, ovoz tembri hamda tovushlar talaffuzining buzilishi bilan tavsiflanuvchi nutq nuqsonidir. Ushbu buzilish ko'pincha lab va tanglay yoriqlari bilan bog'liq bo'lib, tibbiyot va logopediya sohalarining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Shu sababli rinolaliya jarroh-stomatologlar, ortodontlar, psixonevrologlar va logopedlar tomonidan kompleks o'rganish obyekti sifatida qaraladi.

So'nggi yillarda jarrohlar tomonidan og'iz bo'shlig'idagi anatomik nuqsonlarni bartaraf etish borasida sezilarli yutuqlarga erishilgan bo'lsa-da, faqat jarrohlik muolajasi yordamida nutqning fonetik tomonini to'liq shakllantirish har doim ham mumkin bo'lavermaydi. Shu bois rinolaliyani korreksiya qilish jarayonida tibbiy davolash bilan bir qatorda logopedik reabilitatsiya ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Rinolaliyani o'rganish va logopedik yordam metodlarini takomillashtirishda xorijiy mutaxassislar ham muhim hissa qo'shganlar. Jumladan, Lemone, Makuen, Kez va boshqa olimlar XX asr boshlarida tanglay yoriqlarini jarrohlik yo'li bilan davolash usullarini takomillashtirishga katta e'tibor qaratganlar. Ular jarrohlik aralashuvi bilan bir qatorda maxsus ta'lim va logopedik mashg'ulotlar o'smirlar hamda kattalarda nutqdagi manqalanishni bartaraf etishda samarali natijalar berishini ta'kidlaganlar.

Rinolaliya haqidagi ilmiy qarashlarning rivojlanish tarixi shuni ko'rsatadiki, logopedlar va shifokorlar ochiq rinolaliya holatlarida nutq nuqsonlarini bartaraf etishning turli metodikalarini ishlab chiqqanlar. Ushbu metodikalar, avvalo, halqum-tanglay mexanizmining normal faoliyatini shakllantirish va mustahkamlashga qaratilgan.

Rinolaliya hosil bo'lish mexanizmiga ko'ra dislaliyadan farq qiladi. Dislaliyada asosan tovushlar artikulyatsiyasining buzilishi kuzatilsa, rinolaliyada tovushlar talaffuzi bilan bir qatorda rezonator tizimi faoliyatining buzilishi natijasida nutqning burun ohangida (manqalanib) eshitalishi kuzatiladi.

Yopiq rinolaliya nutq tovushlarini talaffuz qilish jarayonida fiziologik burun rezonansining pasayishi yoki yetarli darajada ishtirok etmasligi natijasida yuzaga keladigan nutq buzilishi hisoblanadi. Rinolaliyaning ushbu shakli asosan burun bo'shlig'idagi organik o'zgarishlar yoki tanglay-halqum mexanizmining funksional buzilishlari bilan bog'liq holda rivojlanadi.

Oldingi yopiq rinolaliyaning asosiy sabablari qatoriga burun shilliq qavatining surunkali gipertrofiyasi, burun bo'shlig'idagi poliplar va turli o'smalar kiradi. Orqa yopiq rinolaliya esa ko'pincha bolalarda adenoid vegetatsiyalarining kattalashishi, burun-halqum

Date: 13th June-2026

poliplari, fibromalar hamda boshqa o'smalar mavjud bo'lganda kuzatiladi. Bunday holatlarda burun yo'llaridan havo o'tishi qiyinlashadi, natijada nutq tovushlarining rezonans xususiyatlari o'zgaradi va nutq «berk» yoki dimog'lanmagan tarzda eshitiladi.

Masalan, adenoidlari kattalashgan bolada “m”, “n”, “ng” kabi burun tovushlari aniq talaffuz qilinmaydi va “mama” so'zi “baba”, “non” so'zi esa “dod” yoki shunga yaqin tarzda eshitilishi mumkin. Bu holat burun rezonansining yetarli darajada ishtirok etmasligi bilan izohlanadi.

Yopiq rinolaliyada olib boriladigan logopedik ishlarning samaradorligi burun-halqum apparatining anatomik va funksional holatiga, mavjud nuqsonning darajasiga hamda bolaning yosh xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Korreksion ishlar tibbiy davolash bilan uyg'unlashtirilgan holda olib borilganda yuqori natijalarga erishish mumkin.

Ochiq rinolaliya nutq apparatining anatomik yoki funksional nuqsonlari natijasida og'iz bo'shlig'ida hosil bo'ladigan tovushlarning burun rezonansi bilan talaffuz qilinishi bilan tavsiflanadigan nutq buzilishidir. Bunda havo oqimi talaffuz jarayonida og'iz bo'shlig'i bilan bir qatorda burun bo'shlig'iga ham ortiqcha yo'naladi, natijada nutqda manqalanish va tovushlarning buzib talaffuz qilinishi kuzatiladi.

Ochiq rinolaliyani aniqlash uchun turli funksional tekshirish usullari qo'llaniladi. Shulardan biri **Gutsman usuli** bo'lib, unda logoped boladan galma-gal “a” va “i” unli tovushlarini takrorlashni so'raydi. Tekshiruv davomida bolaning burun yo'llari navbatma-navbat berkitilib va ochib turiladi. Agar tovushlarning jarangdorligi va rezonansida sezilarli o'zgarish kuzatilsa, bu ochiq rinolaliya mavjudligini ko'rsatishi mumkin.

Ochiq rinolaliya **organik** va **funksional** shakllarga bo'linadi. Organik ochiq rinolaliya tug'ma yoki orttirilgan bo'lishi mumkin. Tug'ma shakli ko'pincha lab va tanglay yoriqlari bilan bog'liq bo'lsa, orttirilgan shakli og'iz va burun bo'shlig'i jarohatlari, jarrohlik aralashuvlari yoki yumshoq tanglay falajlanishi natijasida yuzaga kelishi mumkin.

Masalan, tanglay yorig'i bilan tug'ilgan bolada “s”, “sh”, “p”, “b” kabi tovushlar aniq hosil bo'lmaydi va nutq kuchli burun ohangida eshitiladi. Bunday bolalarda “bola” so'zi manqalangan holda talaffuz qilinishi mumkin.

Funksional ochiq rinolaliya organik shaklga nisbatan yengilroq kechadi. Bunda nutq apparatida yaqqol anatomik nuqsonlar kuzatilmaydi, biroq yumshoq tanglay faoliyatining yetarli darajada ishlamasligi natijasida burun rezonansi kuchayadi. Odatda ovoz mashqlari va maxsus logopedik mashg'ulotlardan so'ng burunlanish tembri kamayadi yoki yo'qoladi. Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni esa dislaliyani korreksiya qilishda qo'llaniladigan an'anaviy logopedik usullar yordamida bartaraf etish mumkin.

To'liq tanglay yoriqligi holatida bolalarda erta yoshdan boshlab jarrohlik (xirurgik) davolash choralari amalga oshiriladi. Bunday muolajalar nutq apparatining anatomik tuzilishini qisman yoki to'liq tiklashga yordam berib, nutqning me'yoriy rivojlanishi uchun zarur shart-sharoit yaratadi.

Tanglay yoriqliklari shakllari juda xilma-xil bo'lib, ularning barchasi nutq funksiyasining buzilishiga olib kelishi bilan xarakterlanadi. Tug'ma tanglay nuqsonlari

Date: 13th June-2026

bolaning nafaqat nutq rivojlanishiga, balki umumiy jismoniy rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Nuqson darajasi qanchalik keng va murakkab bo'lsa, rivojlanishdagi buzilishlar ham shunchalik ko'p va yaqqol namoyon bo'ladi.

Tanglay yoriqligi mavjud bolalarda fiziologik nafas olish jarayoni ham buziladi, bu esa nutq hosil bo'lish mexanizmining normal kechishiga to'sqinlik qiladi. Tug'ma nuqsoni bo'lgan bolalar o'z holatiga moslashish maqsadida turli kompensator mexanizmlarni shakllantirishga majbur bo'ladilar.

Rinolaliya holatlarida nutq apparati mushaklari anatomik jihatdan saqlangan bo'lsa-da, ularning funksional faolligi yetarli darajada emasligi, ya'ni harakatlarning sustligi va tormozlanganligi bilan ajralib turadi. Bu holat artikulyatsion harakatlarning to'liq va aniq bajarilmasligiga hamda nutqning buzilgan shaklda namoyon bo'lishiga olib keladi.

Aralash rinolaliya nutq apparatida burun rezonansining patologik darajada o'zgarishi, ya'ni bir vaqtning o'zida burun rezonansining kamayishi hamda havo oqimining noto'g'ri yo'naltirilishi bilan tavsiflanadigan murakkab nutq buzilishi hisoblanadi. Bunda nutq tovushlarining artikulyatsion va akustik xususiyatlarida sezilarli darajadagi buzilishlar kuzatiladi, ovoz tembri esa keskin o'zgaradi.

Aralash rinolaliya ochiq va yopiq rinolaliya belgilarining birgalikda namoyon bo'lishi bilan xarakterlanadi. Bunday holatda burun yo'llarining qisman yoki to'liq to'silishi fonida tanglay-halqum pardasi funksiyasida ham o'zgarishlar kuzatiladi. Natijada, burun tovushlari yopiq rinolaliyaga xos tarzda buziladi, boshqa nutq tovushlari esa ochiq rinolaliyadagi kabi manqalanib talaffuz qilinadi.

Aralash rinolaliya kelib chiqishiga ko'ra **organik** va **funksional** turlarga bo'linadi. Organik shaklda ko'pincha yumshoq tanglay tuzilishidagi anatomik o'zgarishlar, uning yetarli darajada ishlamasligi yoki falajlanishi asosiy sabab bo'ladi. Funksional aralash rinolaliyada esa tanglay-halqum mexanizmining funksional buzilishi natijasida burun yo'lining noto'g'ri yopilishi yoki ochilishi kuzatiladi, bu esa nutq rezonansining izdan chiqishiga olib keladi.

Rinolaliyada nutqning o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, tovushlar talaffuzi tizimli (yalpi) buzilish xarakteriga ega bo'ladi. Bunday holatda nutqning fonetik tuzilishi, ovoz tembri hamda artikulyatsion aniqlik darajasi sezilarli darajada izdan chiqadi.

Rinolaliyaga ega bo'lgan bolalarda nutq nuqsonining mavjudligini mustaqil anglash darajasi ko'pincha past bo'ladi yoki tanqidiy munosabat yetarli shakllanmaganligi kuzatiladi. Shu sababli ular o'z nutqidagi kamchiliklarga nisbatan kamroq e'tibor qaratadilar.

Amaliy kuzatuvlarga ko'ra, nutqning magnit yozuvlarini tinglash kabi usullar bemorlarda o'z nutqini idrok etish va anglashni kuchaytirib, ularni logopedik mashg'ulotlarga faolroq jalb etishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida yoritilgan rinolaliya nutq nuqsoni hozirgi kunda dolzarb logopedik muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu nutq buzilishi bolalarning nutq rivojlanishiga, kommunikativ imkoniyatlariga hamda ijtimoiy moslashuv jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Date: 13th June-2026

Rinolaliyani bartaraf etishda shifokor, ortodont, stomatolog, defektolog, logoped va pedagog mutaxassislar tomonidan kompleks yondashuv asosida korreksion ishlar olib borilishi muhim ahamiyatga ega. Bunday hamkorlik natijasida nutq nuqsonini bartaraf etish samaradorligi oshadi va ijobiy natijalarga erishiladi.

Shuningdek, mazkur jarayonda mutaxassislar va ota-onalarning o‘zaro hamkorlikda faoliyat yuritishi korreksion ishlarning samaradorligini yanada oshiradi hamda bolaning nutq rivojlanishini tezlashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 1-dekabrda PF–5270-son Farmoni. “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-mayda PQ–3955-son qarori. “O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktyabrda PQ–4860-son qarori. “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabrda 638-son qarori. “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”.
5. Аюпова М.Ю. Логопедия. –Т.: Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти, 2007.
6. Лопатина Л.В. Логопедическая работа с детьми дошкольного возраста /– СПб.: Союз, 2004. –188 с.

